

Міністерство освіти та науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

Історико-філологічний факультет

Кафедра української та зарубіжної літератур

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА АНАЛІЗУ
ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ: СУЧАСНІ ВЕКТОРИ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

Збірник наукових статей

Одеса

2023

УДК 811.161.2'42 (075.8)

Рекомендовано до друку Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
(протокол № 4 від 26 жовтня 2023 року)

Редакційна колегія

Авксентьєва Г. А., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор.

Боєва Е. В., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор.

Павлюк Н. Л., кандидат філологічних наук, викладач – відповідальний редактор.

Яремчук Н. В., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор.

Рецензенти

Шевченко Т. М. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Олексенко В. П. – доктор філологічних наук, професор кафедри української і слов'янської філології та журналістики Херсонського державного університету.

Теорія та практика аналізу художнього тексту: сучасні вектори досліджень : збірн. наук. статей. Одеса : Університет Ушинського, 2023. 203 с.

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2023

Літературознавство. Тернопіль : Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка. 2018. № 44. С. 154–159.

4. Потебня О. Естетика і поетика слова. Київ : Мистецтво. 2016. 302 с.

5. Теліга О. О краю мій... : Твори, документи, біографічний нарис. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. 496 с.

Евеліна БОЄВА,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та зарубіжної літератури
Університету Ушинського

ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ АСТІОНІМА «КИЇВ» В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ

Постановка проблеми. Як відомо, топонімія є невід'ємною частиною будь-якого художнього контексту. Пов'язані з іншими лінгвістичними та екстралінгвістичними прийомами художнього письма, топоніми є місткими та ефективними прийомами, влучними деталями контексту, які окреслюють просторову домінанту і функціонують у чітко заданому ключі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове дослідження топонімів, що розпочалося у другій половині ХХ століття, сьогодні нараховує значну кількість праць у сфері реальної топоніміки певної місцевості та регіону, а також розробки у царині літературно-художньої топонімії (Л. О. Єриш, Ю. О. Карпенко, В. І. Маруніч, С. В. Перкас, О. І. Фонякова та ін.). Етнокультурний аспект ононічного складу фольклорних різноманітних джерел дослідили Н. Колесник, Т. Панекіна, Н. Данилюк, О. Куцик і В. Русецька, А. Швець та інші. І все ж таке питання використання топонімійної лексики у фольклорі є досить малорозробленим, хоча топоніми, що відзначаються національною своєрідністю, відіграють важливу роль при дослідженні фольклорних текстів. Саме у фольклорі власні

назви взагалі і топоніми зокрема містять особливі конотативні нашарування і, безумовно, вони варті того, щоб на них звертали спеціальну увагу при вивченні не тільки рідної мови та літератури, а й історії, культури певного народу. Це зумовлює актуальність нашої розвідки. Отже, **мета** представленої статті – дослідити особливості функціонування астіоніма **Київ** в українських народних прислів'ях та приказках.

Виклад основного матеріалу. Прислів'я і приказки створювались один раз, поширювались та відшліфовувались на великій території. У народних афоризмах використовувалися найвідоміші та найактуальніші назви географічних об'єктів. Оскільки в основі фольклорних джерел завжди знаходиться опис реальних подій, при відтворенні яких зображували й називали місцевість, то з цією метою здебільшого і вживались топоніми у фольклорних текстах, виконуючи номінативну і адресну функції. Саме ці функції у переважній більшості випадків і виконує астіонім **Київ**, що виявився найчастотнішим у досліджених фольклорних одиницях.

Дослідники відзначають, що **Київ**, столиця України, а раніше центр Київської Русі, серед давньоруських міст посідає найпочесніше місце і виконує в усній народній творчості кілька функцій: то географічне поняття («город Киев»), то узагальнена назва центру Руської землі [4, с. 26]. У прислів'ях і приказках панорама значеньданого топоніма починається від позначення одиничного поняття і до узагальнення або до виокремлення якоїсь ознаки як головної.

По-перше, **Київ** – це віддалене, далеке місто: «язик доведе до **Києва** і до **кия**». Ця приказка вживана двічі у збірці Номиса у різних розділах («Сила» і «Дорога»), і записано її у різних місцевостях – на Хмельниччині й у Бердичеві, на Чернігівщині та Сумщині. З нею можна порівняти приказку «язик до **Кракова** доведе», у якій **Краків** має таке ж значення, як і **Київ**. Отже, назви далеких міст фігурують майже в ідентичному контексті. Такі ситуації зафіксовані і в пісенній творчості народу [4, с. 28]. Це пов'язане з тим, що

Київ і *Краків* були колись межовими містами так званої Польської України [2: 1, с. 131], тобто тієї території України, яка протягом деякого часу була у складі іншої держави. На сході орієнтиром був *Київ*, а на заході – *Краків*. Обидва міста є великими та відомими. В приказці ж, яка побутувала по всій Україні, власна назва виступає як щось вочевидь далеке, куди можна потрапити, розпитуючи людей (це стосується і *Києва*, і *Кракова*).

Але особливістю приказки з опорним астіонімом *Київ* є цікавий додаток «*і до кия*», який може тлумачитися в той спосіб, що за довгий язик тебе можуть побити *киями*, тобто палицями [1, с. 237]. Можливо, це пізніше тлумачення, а на початку приказки мали на увазі не *кий-палицю*, а *Ки-князя*. Відомо, що найпоширенішим поясненням походження назви міста *Київ* є виведення її з імені *Кия-князя*. Тоді «*язик до Києва доведе і до Кия*». Якщо прийняти таке тлумачення, то відразу вік прислів'я значно зростає, а зміст його майже автоматично змінюється: *Київ* виступатиме водночас і як далеке місто, і як «мета», як пожадане місто, до якого хочеться потрапити, щоб пристати до відомого й уславленого *князя Кия*, маючи за мету, наприклад, вступ до його дружини.

В іншому прислів'ї («*язик до Києва доведе, а в Києві заблудить*»), бачимо не лише вказівку на те, що місто розташоване далеко (перша частина вислову), але й на те, що воно є великим (друга частина); проте тут немає вже обіграння ситуації з *києм* (чи *князем-Києм*). Цей вислів поширюється в часи, коли *Київ* стає великим містом. Дієслово «*заблудить*» вживається для того, аби вказати, що пояснення мало допоможуть, якщо треба щось знайти у незнайомому великому *Києві*. Отже, шлях до *Києва* є легшим, ніж кружляння містом. Це прислів'я складається з двох частин, пов'язаних між собою сурядним зв'язком, тобто частини є рівноправними [6, с. 357]. У першій – *Київ* виступає як *далеке* місто, друга вказує на те, що *Київ* є *великим* містом. Але, на нашу думку, в цьому прислів'ї більшої ваги набиратиме друга частина. По-перше, не випадково слово *Київ* не опущено, а вжито вдруге; по-

друге, у цьому виразі все-таки друга частина на смисловому рівні буде вагомішою; по-третє, сполучник *а* легко замінюється на *але*, що теж посилює значущість саме другої частини.

Крім того, багато хто ходив до *Києва* на прощу до церкви, до Лаври, або ж до родичів, і цим людям відомо, що місто *Київ* знаходиться досить далеко: «*ой далеко-далеко до города Києва, а від Києва аж до Полтави, а з Полтави аж до Варшави*».

Існує і дещо жартівливий, іронічний варіант показати відстань – «*далеко п'яному до Києва*».

У приказці «*аж Київ видно*» частка *аж* підсилює значення віддаленості, бо є, відповідно, підсилювальною часткою [6, с. 300]. Записано цю приказку в кількох місцях – на Звенігородщині, на Київщині, в селі Ольгопіль Вінницької області [5, с. 543], що теж у певній мірі служить за підтвердження значення «далеке місто». Порівняємо з цією приказкою іншу – «*аж Москва видна*», яку записано в місті Дубно Рівненської області. Астіонім *Москва* тут має таке ж значення, як і *Київ*: далекі міста, одне з яких «стає видно», як з'їси щось дуже кисле. Це ще один випадок ідентичності контексту для назв далеких між собою міст. Напевно, такі випадки мали місце у 17 – 19 ст., коли для населення України *Київ*, *Москва*, *Краків* були найвідомішими містами. Таким чином, власна назва поступово набуває властивості узагальнення і може біти замінена іншою назвою, словом «*десь*», або словом «*місто*». Можна сказати, що тут не мають значення точні координати, головне – вказівка на далеке (і відоме) місто. Приказка з опорним словом *Київ* є давнішою, бо Київ – місто, набагато старше за *Москву*, а територія навкруги *Києва* та *Москви* засвоєна відповідно раніше і пізніше. Отже, приказка «*аж Москва видна*» створена за аналогією до давнішої із збереженням значення топоніма.

Друге значення, яке може мати назва – це «місто, яке гарантує захист, безпеку», наприклад, від наїздів кочовиків або татарських набігів. До такого

сенсу підводить прислів'я «на кого біда нападе, то до **Києва** іде, а як біда минеться, то він і з **Броварів** вернеться». Можна сказати, що вагомим був захист міста від кочових набігів рікою *Дніпро*, що була перешкодою на їх шляху, а місто *Бровари* знаходяться за 30 кілометрів від *Києва* на Лівобережній Україні [3, 2, с. 176], і не має такого захисту від набігів кочових племен. Прислів'я склалося в часи, коли набіги кочовиків були досить частими, а *Київ* розташований був на одному з берегів великої річки – *Дніпра*. Отже, у контексті утворюється контрастна опозиція *Київ* – *Бровари*.

По-третє, *Київ* – це «межа певної території». Можливо, це трохи несподіване значення, але саме такий зміст вкладається в назви *Київ* та *Краків* (межі Польської України) у прислів'ї «од **Києва** до **Кракова** – всюди біда однакова». Інше прислів'я – «од **Києва** до **Львова** – всюди біда однакова» – є майже ідентичним, за виключенням одного моменту: бачимо зміну меж. Обидва тексти містять конструкції *од Києва*, тобто в будь-якому разі *Київ* є орієнтиром у просторі для людей. А ось заміна *Кракова* на *Львів* (чи *Львова* на *Краків*) – це вплив певних історичних подій. Інше прислів'я – «про **Київ** не жахайсь, **Волиня** пригортайсь, а **Покуття** тримайсь» – припускає, що астіонім *Київ* функціонує тут як назва міста, що гарантує безпеку мешканцям. Але наявність поряд таких топонімів, як *Волинь* та *Покуття* все ж таки примушує говорити про чітко окреслені кордони тієї ж таки Польської України, навіть при умові, що *Волинь* тут є назвою міста у Волинській землі, зважаючи на закінчення [6, с. 47].

Ми вже звернули увагу на те, що *Київ* – це велике місто («язик до **Києва** доведе, а в **Києві** заблудить»). На таке значення вказують також два наступних фразеологізми: «**Київ** не відразу збудований» і «тільки й родні, що в **Києві** Химка». Відносно другого прислів'я звернемо увагу, що воно вживається із значенням «нікого немає з родичів», а астіонім тут вжито не випадково: спробуйте знайти когось у великому місті з таким поширеним ім'ям.

На контрасті будується прислів'я, в якому бачимо два антонімічні поняття, що не відповідають одне одному – «в огороді бузина, а в **Києві** дядько». Якщо припустити, що за цим стоїть образне висловлювання (*бузина* – це хтось незначний, сірий, а *дядько* – це, наприклад, поважна особа), то можна сказати, що у даному контексті маленька людина протиставляється впливовій особі. Це щодо протиставлення *бузина – дядько*. З іншого боку протиставляються *огород і Київ*, де *огород* – щось мале, незначне, а *Київ* – відоме й велике місто.

Наступне значення астіоніма *Київ* – вірцеве місто, що є прикладом до наслідування. Воно представлене у таких прислів'ях та приказках: «*так і в **Києві** роблять*», «*що в **Києві**, то і під **Києвом***», «*так у **Києві** роблять: недогарки поїдять, а самі поночі сидять*». Останнє прислів'я склалося саме у часи, описані у драматичній поемі І.Кочерги «Свіччине весілля»: кінець 15 століття, коли литовські князі заборонили світити вночі світло в Києві.

До речі, тут ми маємо справу з досить поширеним колись процесом поступового переходу від байки, анекдоту до приказки, про що писав О. О. Потебня у своїй праці «З лекцій теорії словесності: Байка, прислів'я, приповідка». Коли друга частина останнього прислів'я стала неактуальною і, можливо, незрозумілою для тих, хто не відав про ті часи, то її було опущено і з'явилася приказка «*так і в **Києві** роблять*».

Але не завжди авторитет Києва буде зі знаком плюс. Так, у прислів'ї «*і в **Києві**, і в **Харкові** – всюди злидні однакові*», бачимо, що *Київ* та *Харків*, які є найбільшими містами і мають бути прикладами для наслідування іншим, не виправдовують сподівань: що ж говорити про інші міста, коли і тут повно злиднів, і тут важко живеться.

В інших прислів'ях повідомляється про те, що *Київ* – це місто, де все є (навіть свої дурні): «*оце в **Києві** були, та і там розуму не придбали*», «*за дурними нічого в **Київ** їхати, вони і тут є*», «*дурний і в **Києві** не купить розуму*», «*дурень до **Києва**, дурень із **Києва***».

Наступне значення пов'язане із попереднім, бо в *Києві* є і дурні, а є і просто непорядні люди: «у *Києві* не женись, а в *Ромні* кобил не мінняй». Це прислів'я репрезентує *Київ* саме як місто, де багато непорядних людей. Напевно, це одне з чистих прислів'їв за структурою і семантикою – це повне речення, що містить певну пораду, навіть наказ. Відчувається не просто повчальність вислову, а непохитність правила, що його сформулював народ, чий досвід неможливо піддати сумніву. Записано це прислів'я на Конотопщині. М. Номис дає таке пояснення: «Ромен вславився по Українах своїми циганами («роменські», каже, «цигане»), як хоче кого налають людьми в'їдливими і т.д.), а Київ тим, що хто жениться там з нашого брата захожого, то певно на хльорці» [5, с. 72]. Отже, наведене прислів'я утворює виразні асоціації-паралелі між двома астіонімами.

Останнє значення назви – «місто, де багато церков, монастирів» (і, відповідно, дзвіниць): «як в *Києві* на дзвіниці ченці в дзвони дзвонять, так в *Полтаві* перекупки на місці гуторять». Тут відчутна опозиція між астіонімами: про *Київ*, у якому на свято всі дзвіниці дзвонять, говорить з повагою, а про *Полтаву*, в якій у цей час ярмарок, люди говорять іронічно. Отже, *Київ* є центром релігії в Україні, містом, у якому зберігають традиції, шанують святі дні.

Висновки. Досліджуючи особливості функціонування астіоніма *Київ* у прислів'ях та приказках, ми виявили, що він виконує здебільшого номінативну, адресну функцію, проте часто містить опосередковані характеристики певних явищ, подій, допомагає орієнтуватися у просторі, окреслює кордони певних держав і територій. *Київ* є авторитетним, великим і славним містом, тому закономірним є найбільша частотність уживання даного астіоніма у фольклорних текстах. Широка панорама семантичних відтінків утворює враження величчя, могутності й важливості міста у будь-яку епоху, починаючи з часів князя *Кия*, коли *Київ* був пожаданим містом, і до останніх періодів історії України, коли *Київ* виступає частіше як межа якоїсь

території або взірцеве місто. Крім свого основного, лексикографічно закріпленого значення астіонім *Київ* містить у контексті прислів'їв та приказок інші різноманітні конотативні нашарування, що імпліцитно висловлюють ставлення людей до світу, довкілля, бере участь у створенні стилістичних фігур і тропів (асоціації-паралелі: *Київ – Краків, Ромни, Львів, Харків*; контрастні опозиції: *Київ – Бровари, Полтава; в огороді бузина, а в Києві дядько*). Самі об'єкти не лише називаються, але й характеризуються колоритно і влучно, що є можливим лише у народних висловах. Враховуючи зазначені фактори, можна зробити висновок про важливість дослідження топонімів у фольклорних текстах, що дає можливість проаналізувати і зрозуміти лінгвоментальні особливості українського народу, його світобачення та світосприйняття.

Література

1. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: в 4-х т. Т.2. Київ : Наукова думка, 1996. 588 с.
2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2-х т. Київ : Глобус, 1992. Т. 1–2.
3. Енциклопедія українознавства: в 11-ти т. Київ : Глобус, 1994. Т. 1–2.
4. Круть Ю. З. Топоніміка в етнічній та обрядовій пісенності східних слов'ян. *Народна творчість та етнографія*. 1989. №1. С. 26–28.
5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ : Либідь, 1993. 207 с.
6. Сучасна українська літературна мова. За ред. М. Ю. Плющ. Київ : Вища школа, 2003. 430 с.

*Тетяна ГОРАНЬСЬКА,
старший викладач кафедри української
та зарубіжної літератур
Університету Ушинського*